

AMINTIRI DESPRE KARL MARX

P. LAFARGUE

Proletari din toate țările, uniți-vă!

AMINTIRI DESPRE
KARL MARX

PAUL LAFARGUE

1890

REPUBLICARE
COMUNISM ȘTIINȚIFIC

2026

*A fost un om, oricum l-ai fi privit;
De seama lui n-am să-ntâlnesc un altul.
Shakespeare, Hamlet.¹*

I

L-am întâlnit pe Karl Marx pentru prima oară în februarie 1865. Internaționala fusese fondată pe 28 septembrie 1864 în adunarea din Saint-Martin's Hall și veneam din Paris pentru a-l informa despre progresul tinerei noastre asociații. Dl. Tolain², astăzi senator al Republicii burgheze și unul din reprezentanții săi la conferința de la Berlin, îmi dăduse o scrisoare de recomandare.

Aveam atunci 24 de ani. Toată viața nu voi uita impresia pe care a făcut-o asupra mea această primă întâlnire. Marx era suferind și lucra la primul volum din „Capitalul”, care nu a fost publicat decât doi ani mai târziu, în 1867. Se temea că nu va putea să-și ducă opera la bun sfârșit și primea întotdeauna tinerii cu simpatie, pentru că, spunea el „trebuie să pregătesc pe cei care, după mine, vor continua propaganda comunistă”.

Karl Marx este una din rarele personalități care au reușit să ocupe un loc de prim plan în același timp în științe și în activitatea publică; el le-a legat într-o manieră atât de intimă, încât este imposibil să-l înțelegem bine dacă separăm savantul de luptătorul socialist.

Considerând că știința trebuie să fie studiată pentru ea însăși și că niciodată nu trebuie să ne temem de concluziile la care cercetarea științifică ne poate duce, el era de părere că savantul, dacă nu vrea să decadă, nu trebuie să înceteze vreodată să participe în mod activ la viața publică, nu trebuie să rămână retras în cabinetul său de lucru sau în laboratorul său, fără să se amestece în viață, în luptele sociale și politice ale contemporanilor săi.

„Știința nu trebuie să fie o plăcere egoistă”, spunea Marx, „cei care au șansa de a putea să se dedice studiilor științifice trebuie să fie primii care să-și pună cunoștințele lor în serviciul umanității”. „A munci pentru umanitate” era una din expresiile sale favorite.

Nu venise la comunism din considerente sentimentale, deși era sensibil la suferințele clasei muncitoare, ci prin studiul istoriei și al economiei politice. El

¹ „C'était un homme, un homme en tout; / Je ne reverrai jamais son pareil.” („He was a man, take him for all in all; / I shall not look upon his like again.”) — William Shakespeare, Hamlet, actul I, scena 2.

² Tolain, Henri-Louis (1828–1897) — proudhonist de dreapta; în timpul Comunei din Paris a trecut de partea versaillezilor; în 1871 a fost exclus din Asociația Internațională a Muncitorilor.

afirma că orice spirit imparțial, care nu era influențat de interese particulare sau care nu era orbit de prejudecățile de clasă, trebuia să ajungă în mod necesar la aceleași concluzii ca el.

Dar dacă studia dezvoltarea economică și politică a societății umane fără idei preconcepute, el nu scria decât cu intenția hotărâtă de a face larg cunoscut rezultatul cercetărilor sale și cu voința fermă de a da o bază științifică mișcării socialiste care, până atunci, rătăcea în cețile utopiei. Nu apărea în public decât pentru a ajuta la triumful clasei muncitoare a cărei misiune istorică este de a instaura comunismul de îndată ce va lua în mâini conducerea politică și economică a societății...

Marx nu își limita activitatea la țara în care se născuse: „Sunt un cetățean al lumii”, spunea el, „și lucrez acolo unde mă aflu”. Și, într-adevăr, peste tot unde îl conduceau evenimentele și persecuțiile politice, în Franța, în Belgia și în Anglia, el lua o parte activă la mișcările revoluționare care se dezvoltau.

Dar nu agitatorul socialist neobosit, incomparabil, savantul este cel care mi-a apărut mai întâi în cabinetul de lucru din Maitland Park Road, unde tovarășii se adunau din toate colțurile lumii civilizate pentru a-i pune întrebări maestrului gândirii socialiste. Această încăpere a devenit istorică și trebuie să o cunoaștem pentru a intra în intimitatea vieții intelectuale a lui Marx.

Era situată la primul etaj și fereastra largă prin care intra lumina abundentă dădea spre parc. Pe cele două laturi ale șemineului și față în față cu fereastra se aflau rafturi încărcate cu cărți, deasupra cărora pachete de ziare și de manuscrise urcau până în plafon. Față în față cu șemineul și pe una din laturile ferestrei, erau două mese acoperite de hârtii, de cărți și de ziare. În mijlocul încăperii, în locul cel mai bine luminat, se afla o măsuță de lucru foarte simplă, lungă de trei picioare și largă de doi, cu un fotoliu din lemn. O canapea din piele era plasată între fotoliu și rafturile de cărți, cu fața spre fereastră; Marx se întindea acolo din când în când pentru a se odihni. Pe șemineu, alte cărți se amestecau cu țigări de foi, chibrituri, cutii cu tabac, balanță pentru scrisori, fotografii ale fiicelor sale, ale soției, ale lui Wilhelm Wolff³ și ale lui Friedrich Engels.

Marx era un mare fumător. „Capitalul nu-mi va aduce niciodată ceea ce m-au costat țigările de foi pe care le-am fumat în timp ce-l scriam”, îmi spunea. Dar era încă și un mai mare risipitor de chibrituri: își uita atât de des pipa sau țigara sa de foi și trebuia atât de des să le reaprindă, încât golea

³ Wolff, Wilhelm (1809–1864) — revoluționar proletar german; în 1844–1847 membru al Comitetului comunist de corespondență de la Bruxelles; din martie 1848 membru al Organului central al Ligii comunistilor; în 1848–1849 unul dintre redactorii lui „Neue Rheinische Zeitung”; prieten și tovarăș de luptă al lui Marx și Engels

cutiile de chibrituri cu o rapiditate incredibilă.

Marx nu permitea nimănui să-i facă ordine, sau mai degrabă dezordine, în cărțile și hârtiile sale. Pentru că dezordinea lor nu era decât aparentă: în realitate totul era la locul lui și el găsea întotdeauna fără probleme cartea sau caietul de care avea nevoie. Chiar în timpul unei conversații, se întrerupea adesea pentru a arăta într-o carte un pasaj sau o cifră pe care tocmai le citase. Făcea un întreg cu cabinetul său de lucru, unde cărțile și hârtiile îl ascultau la fel ca membrele corpului său.

În maniera de a-și așeza cărțile, nu folosea simetria formală: volumele de diferite mărimi și broșurile stăteau unele lângă altele. Le aranja nu după dimensiunile lor, ci după conținutul lor; erau instrumentele sale de lucru și nu obiecte de lux. „Sunt sclavii mei și trebuie să mă servească așa cum doresc”, spunea el. Nu ținea seama de formatul lor, de modul de legare, de frumusețea hârtiei sau de imprimare; îndoaia colțul paginilor, acoperea marginile cu urme de creion, sublinia câte un pasaj; nu făcea note, dar marca cu un semn de exclamație sau de întrebare locurile unde autorul întrecea măsura. Obişnuința sa de a sublinia îi permitea să regăsească cu ușurință pasajul căutat. Citea și recitea, la interval de ani, caietele sale de note și pasajele subliniate în cărțile sale, pentru a le păstra în mod exact în memoria sa, care era de o claritate și o precizie extraordinare. Și-o exersase încă din tinerețea sa după sfatul lui Hegel⁴, învățând pe de rost versuri în limbi pe care nu le cunoștea.

Îi cunoștea pe de rost pe Heinrich Heine⁵ și Goethe⁶, pe care adesea îi cita în conversație. Citea poezii tuturor literaturilor europene. În fiecare an, îl recitea pe Eschil⁷ în textul grec original. Îi admira pe Eschil și pe Shakespeare, pe care îi considera drept cele două mari genii dramatice pe care le-a produs umanitatea. S-a consacrat unor studii aprofundate asupra lui Shakespeare, care îi inspira o admirație fără limite și din care cunoștea toate personajele, chiar și pe cele mai insignifiante. Întreaga familie Marx profesa un veritabil cult pentru marele dramaturg englez; cele trei fiice ale sale îl știau pe de rost. După 1848, dorind să se perfecționeze în cunoașterea englezei pe care o citea bine, a căutat și clasificat toate expresiile originale ale lui Shakespeare; a făcut la fel pentru o parte a operei polemice a lui William

⁴ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) — filozof german idealist, reprezentantul cel mai de seamă al filozofiei clasice germane.

⁵ Heine, Heinrich (1797–1856) — poet revoluționar german; prieten intim al familiei Marx.

⁶ Goethe, Johann Wolfgang (1749–1832) — poet, dramaturg și prozator german, considerat unul dintre cei mai de seamă scriitori ai literaturii universale.

⁷ Eschil (525–456 î.e.n.) — poet tragic grec, clasic al dramaturgiei universale, considerat părintele tragediei.

Cobbett⁸, pe care îl stima foarte mult. Dante⁹ și Robert Burns¹⁰ erau printre poeții săi favoriți și îi plăcea mult să-și asculte fiicele recitând sau cântând satirele ori poemele de dragoste ale poetului scoțian.

Cuvier¹¹, lucrător neobosit și unul din marii maștri ai științei, instalase în Muzeul din Paris, al cărui director era, un număr de cabinete de lucru pentru utilizarea sa personală. Fiecare din ele, destinat unei ocupații specifice, conținea cărți, instrumente și material anatomic necesar. Când se simțea obosit de o muncă, Cuvier trecea în alt cabinet și se consacra unui alt gen de studiu. Se susține că această simplă schimbare de ocupație intelectuală era o odihnă pentru el.

Marx era la fel de neobosit cum era Cuvier, dar nu avea mijloacele de a-și instala mai multe cabinete de lucru. Pentru a se odihni, străbătea camera; de la ușă la fereastră, trecerea sa era marcată pe covorul tocit până la urzeala țesăturii de o cărare la fel de clară ca o potecă într-o pajiște.

Din când în când, se întindea pe canapea și citea un roman: citea până la două sau trei deodată, trecând de la unul la altul. La fel ca Darwin¹², era un mare cititor de romane. Iubea mai ales pe cele ale secolului al optsprezecelea și în special „Tom Jones” de Fielding¹³. Autorii moderni pe care îi citea mai mult erau Paul de Kock¹⁴, Charles Lever¹⁵, Alexandre Dumas tatăl¹⁶ și Walter Scott¹⁷, al cărui „Old Mortality” îl considera o operă magistrală. Avea o predilecție aparte pentru povestirile de aventuri și istorisirile amuzante.

Îi plasa pe Cervantes¹⁸ și Balzac¹⁹ deasupra tuturor celorlalți romancieri.

⁸ Cobbett, William (1763–1835) — jurnalist englez, autor de pamflete politice.

⁹ Dante, Alighieri (1265–1321) — scriitor italian; considerat unul dintre cei mai mari poeți ai lumii.

¹⁰ Burns, Robert (1759–1796) — poet scoțian, precursor al romantismului.

¹¹ Cuvier, Georges (1769–1832) — zoolog și paleontolog francez, autor de lucrări de anatomie comparată, paleontologie și de clasificare a lumii animale.

¹² Darwin, Charles Robert (1809–1882) — naturalist englez, întemeietorul biologiei științifice și al evoluționismului științific cu privire la lumea vegetală și animală.

¹³ Fielding, Henry (1707–1754) — prozator și dramaturg englez, numit și „părintele romanului englez”; a descris ample tablouri satirice ale Angliei sec.18; autor al romanului „Tom Jones, istoria unui copil găsit” (1749).

¹⁴ Kock, Paul de (1793–1871) — romancier francez.

¹⁵ Lever, Charles (1806–1872) — romancier irlandez.

¹⁶ Dumas, Alexandre (tatăl) (1802–1870) — prozator și dramaturg francez, autor de romane istorice de aventuri și drame de inspirație istorică.

¹⁷ Scott, Walter (1771–1832) — prozator scoțian, autor de romane istorice.

¹⁸ Cervantes Saavedra, Miguel de (1547–1616) — prozator și dramaturg spaniol, considerat unul dintre cei mai importanți scriitori ai literaturii universale; autor al lucrării „Iscusitul Don Quijote de la Mancha” (1605), concepută ca parodie a romanelor cavalierești.

¹⁹ Balzac, Honoré de (1799–1850) — scriitor realist francez; autor al Comediei umane, ansamblu de volume de romane și povestiri.

Vedea în „Don Quijote” epopeea cavalerismului în declin, ale cărui virtuți vor deveni, în lumea burgheză care se năște, un obiect de batjocură și de ridicol. Avea o asemenea admirație pentru Balzac, încât își propusese să scrie o lucrare de critică literară despre „Comedia umană” de îndată ce își va fi terminat opera sa economică. Balzac, istoricul societății timpului său, a fost de asemenea creatorul de personaje care, în epoca lui Louis-Philippe²⁰, nu existau decât în stare embrionară și care nu se vor dezvolta complet decât sub Napoleon al III-lea²¹, după moartea scriitorului.

Marx citea fluent toate limbile europene și scria în trei: germană, franceză și engleză, atât de bine, încât cei care erau experți în aceste limbi erau uimiți. „O limbă străină este o armă în luptele vieții”, obișnuia el să spună.

Avea un mare talent pentru limbi, iar fiicele sale îl moșteneau. La 50 de ani, a început să studieze rusa și, cu toate că această limbă nu avea nicio legătură etimologică cu limbile vechi și moderne pe care le cunoștea, în șase luni o știa suficient de bine pentru a găsi plăcere în lectura poezilor și scriitorilor ruși pe care îi iubea cel mai mult: Pușkin²², Gogol²³ și Șcedrin²⁴. A început studiul rusei pentru a putea citi documentele redactate de comisiile oficiale de anchetă, a căror divulgare era împiedicată de guvernul țarului datorită revelațiilor lor teribile. Prieteni devotați i le trimiteau și el a fost cu certitudine singurul economist din Europa Occidentală care a putut să le cunoască.

În afară de poeți și romancieri, Marx avea un mijloc original de a se relaxa: matematica, pentru care avea o predilecție cu totul particulară. Algebra îi aducea chiar o consolare morală; ea îl susținea în momentele cele mai dureroase ale agitației sale existențe. În timpul ultimei boli a soției sale, i-a fost imposibil să se ocupe de lucrările sale științifice obișnuite; nu putea ieși din starea apăsătoare în care îl puneau suferințele însoțitoare sale decât adâncindu-se în matematică. În timpul acestei perioade de suferințe morale a scris o lucrare despre calculul infinitezimal, lucrare de mare valoare, asigură matematicienii care o cunosc. Marx regăsea în matematica superioară mișcarea dialectică sub forma sa cea mai logică și cea mai simplă. O știință, spunea el, nu este cu adevărat dezvoltată decât atunci când poate folosi matematica.

Biblioteca sa, care număra peste o mie de volume adunate cu grijă în cursul unei întregi vieți de studii, nu îi era suficientă: de-a lungul anilor, a

²⁰ Louis-Philippe (Ludovic-Filip) (1773–1850) — rege al Franței (1830–1848).

²¹ Napoleon al III-lea (Ludovic Bonaparte) (1808–1873) — președintele celei de-a doua Republici franceze (1848–1852), împărat al francezilor (1852–1870).

²² Pușkin, Alexandr Serghevici (1799–1837) — poet, dramaturg și prozator rus, unul din marii lirici ai literaturii universale.

²³ Gogol, Nikolai Vasilievici (1809–1852) — prozator și dramaturg realist rus.

²⁴ Saltikov-Șcedrin, Mihail Evgrafovici (1826–1889) — prozator satiric rus.

fost un oaspete frecvent la British Museum, al cărui catalog îl aprecia mult.

Chiar și adversarii săi au fost obligați să recunoască vastitatea și profunzimea cunoștințelor sale, care cuprindeau nu numai domeniul său, economia politică, dar de asemenea istoria, filozofia și literatura universală.

Deși se culca la o oră foarte târzie din noapte, era întotdeauna în picioare între opt și nouă dimineața; își sorbea cafeaua sa neagră, parcurgea ziarele și trecea în cabinetul său unde lucra până la orele două sau trei ale nopții. Nu se întrerupea decât pentru a-și lua mesele și a face seara, când vremea îi permitea, o plimbare de-a lungul lui Hampstead Heath; în timpul zilei, dormea o oră sau două pe canapeaua sa. În tinerețe, i se întâmpla să-și petreacă nopți întregi lucrând.

Pentru el, munca devenise o pasiune care îl absorbea atât de mult, încât îl făcea să uite ora meselor. Adesea trebuia să fie chemat de mai multe ori înainte de a coborî în sufragerie și imediat ce înghițea ultima îmbucătură se reîntorcea în cabinetul său.

Mânca puțin și încerca să-și remedieze lipsa de apetit folosind bucate puternic condimentate, cum ar fi jambonul, peștele afumat, icrele și murăturile; stomacul său plătea în mod inevitabil pentru formidabila sa activitate cerebrală. El sacrifică întregul corp creierului: a gândi era cea mai mare plăcere a sa. L-am auzit adesea repetând cuvintele lui Hegel, maestrul său de filozofie din timpul tinereții sale: „Chiar gândirea criminală a unui bandit este mai măreață și mai nobilă decât toate minunățiile cerului”.

Era nevoie de o constituție viguroasă pentru a duce acest mod de viață puțin obișnuit și a susține această muncă intelectuală epuizantă. Marx era într-adevăr solid clădit: de o statură peste medie, cu umerii largi, cu pieptul dezvoltat, avea corpul bine proporționat, deși trunchiul era puțin prea lung în raport cu picioarele, așa cum este des întâlnit la evrei. Dacă ar fi făcut gimnastică în tinerețea sa, ar fi devenit foarte puternic. Singurul exercițiu fizic pe care îl practica în mod regulat era mersul; putea să meargă sau să urce pe coline timp de ore, vorbind și fumând, fără a simți cea mai mică oboseală. Se poate spune că în cabinetul său el lucra mergând, așezându-se doar pentru scurte momente, pentru a scrie ceea ce creierul său elaborase în timp ce se plimba prin încăpere. Chiar și atunci când conversa îi plăcea să meargă, oprindu-se din timp în timp, când discuția se anima sau când devenea mai serioasă.

De-a lungul anilor, l-am însoțit în plimbările sale de seară la Hampstead Heath; în timpul acestor promenade ce străbăteau pajistile mi-am făcut educația economică. A dezvoltat în fața mea, fără poate a remarca acest lucru, întregul conținut al primului volum din „Capitalul”, pe măsură ce îl scria.

De fiecare dată, imediat ce mă întorceam, notam cât puteam de bine

ceea ce ascultasem; la început, trebuia să fac un foarte mare efort pentru a urmări raționamentul lui Marx, atât de complex și profund. Din nefericire, am pierdut aceste note prețioase; după Comună²⁵, poliția a confiscat hârtiile mele la Paris și la Bordeaux.

Regret mai ales pierderea notelor scrise într-o seară în care Marx mi-a expus, cu acea bogăție de argumente și de reflecții care îi erau atât de caracteristice, geniala sa teorie a dezvoltării societății umane. Aveam impresia că un vâl s-a ridicat de pe ochii mei. Pentru prima oară, simțeam în mod clar logica istoriei mondiale și puteam readuce la cauzele lor materiale fenomenele, atât de contradictorii în aparență, ale dezvoltării societății și gândirii umane. Eram uluit, și am păstrat această impresie de-a lungul anilor.

Aceeași impresie au încercat-o de asemenea socialiștii din Madrid²⁶, în timp ce, cu slabele mele posibilități, am dezvoltat în fața lor această teorie, cea mai genială dintre teoriile lui Marx și, fără îndoială, una dintre cele mai geniale pe care le-a conceput vreodată un creier uman.

Creierul lui Marx era înarmat cu o multitudine de fapte luate din istorie și din științele naturii, precum și din teorii filozofice, cunoștințe și observații strânse în cursul unei îndelungate munci intelectuale și de care știa să se servească în mod admirabil. Îl puteai întreba oricând și despre orice: erai sigur că vei primi răspunsul cel mai satisfăcător pe care îl puteai dori, întotdeauna însoțit de reflecții filozofice cu semnificație generală. Creierul său era ca o navă de război aflată încă în port, dar sub presiune, întotdeauna gata de plecare în orice direcție pe oceanul gândirii.

În mod cert, „Capitalul” arată o inteligență de o vigoare magnifică și de o cunoaștere extraordinară, dar pentru mine, ca pentru toți cei care l-au cunoscut îndeaproape pe Marx, nici „Capitalul” și nici alta din celelalte lucrări ale sale nu revelează toată anvergura geniului său și a cunoașterii sale. El era mult deasupra operelor sale.

Am lucrat cu Marx; nu eram decât secretarul căruia îi dicta, dar am avut astfel ocazia să observ maniera sa de a gândi și de a scrie. Munca îi era în același timp facilă și dificilă: facilă, pentru că dintr-o dată o multitudine de fapte și idei privind subiectul tratat se prezentau spiritului său; dificilă tocmai din cauza acestei abundențe care complica și extindea explorarea completă a ideilor sale.

Vico²⁷ spunea: „Lucrul nu este un corp decât pentru Dumnezeu, care știe

²⁵ Comuna din Paris (26 martie–30 mai 1871), prima formă de democrație proletară.

²⁶ După înfrângerea Comunei din Paris, Lafargue a emigrat în Spania, activând în Federația din Madrid a Internaționalei.

²⁷ Vico, Giambattista (1668–1744) — filozof italian, unul dintre întemeietorii filozofiei

tot; pentru oamenii care nu-i văd decât exteriorul, este doar o suprafață”.

Marx sesiza lucrurile în maniera lui Dumnezeu a lui Vico; nu vedea numai suprafața, el pătrundea în interior, studiind toate elementele în acțiunea și interacțiunea lor reciprocă, izola fiecare din aceste elemente și urmărea istoria dezvoltării sale. Apoi trecea de la acel lucru la mediul care îl înconjura, observa efectul unuia asupra celuilalt și invers. Se întorcea la originea obiectului, la transformările, evoluțiile și revoluțiile pe care le-a suferit, pentru a ajunge în final la efectele sale cele mai îndepărtate. El vedea nu un lucru izolat, un fenomen în sine ci o lume complexă în continuă mișcare.

Dorea să exprime toată viața acestei lumi, în acțiunile și interacțiunile sale atât de variate și în mod constant schimbătoare. Scriitorii școlii lui Flaubert²⁸ și Goncourt²⁹ se plâng de dificultatea de a reda exact ceea ce vezi, însă ceea ce doresc ei să descrie nu este decât suprafața, impresia pe care o au despre lucruri. Munca lor literară nu este decât un joc în comparație cu cea a lui Marx. Era nevoie de o putere de gândire extraordinară pentru a înțelege realitatea și de o artă nu mai puțin extraordinară pentru a reda ceea ce vedea și ceea ce dorea să facă înțeles.

Niciodată Marx nu era satisfăcut de munca sa, întotdeauna aducea modificări și considera că expresia era inferioară concepției...

Marx unea cele două calități ale gânditorului genial. Nu avea egal în a disocia un obiect în diversele sale elemente și de a-l reconstrui apoi în mod magistral în toate detaliile sale și diferitele sale forme de dezvoltare, descoperindu-i conexiunea internă. Demonstrația sa nu se sprijinea pe abstracții, după cum i-au reproșat economiști incapabili de a gândi. Nu folosea metoda geometrienilor care, după ce iau definițiile lor din mediul înconjurător, fac complet abstracție de realitate atunci când trag concluziile. Nu vom găsi în „Capitalul” o definiție unică, o formulă unică, ci o serie de analize de cea mai mare finețe, redând nuanțele cele mai subtile și până la cele mai mici diferențe.

Marx începe prin constatarea faptului evident că bogăția societății unde domină modul de producție capitalist apare ca o imensă acumulare de mărfuri. Marfa — fapt concret, și nu abstracție matematică — este deci elementul, celula bogăției capitaliste. Marx ia marfa, o învârte și o răsuțește pe toate părțile, aducând interiorul la lumină, descoperă unele după altele toate secretele sale, de care economiștii oficiali nu aveau nici cea mai mică idee, deși aceste secrete erau mai numeroase și mai profunde decât misterele religiei catolice. După ce examinează marfa sub toate aspectele sale, el îi descoperă

istoriei.

²⁸ Flaubert, Gustave (1821–1880) — prozator francez.

²⁹ Goncourt, Edmond de (1822–1896) și Jules de (1830–1870) — scriitori francezi.

raporturile cu alte mărfuri în timpul schimbului și trece apoi la producția sa și la condițiile istorice ale acestei producții. Considerând formele diferite ale mărfii, el arată cum trec dintr-una în alta, cum una produce în mod necesar pe alta. Dezvoltarea logică a fenomenelor este prezentată cu o artă atât de perfectă, încât am putea crede că Marx a imaginat-o și totuși ea este luată din realitate, este expresia dialecticii reale a mărfii.

Marx lucra întotdeauna cu o mare conștiinciozitate. Pentru fiecare fapt, fiecare cifră pe care o dădea, se referea la cele mai mari autorități în materie. Nu se mulțumea cu informații la mâna a doua, mergea întotdeauna la sursă, indiferent de efortul pe care acest lucru l-ar fi putut costa. Era capabil să alerge la biblioteca din British Museum chiar pentru a verifica un fapt secundar. Niciodată criticii săi nu au putut găsi la el cea mai mică inexactitate sau să-i dovedească că demonstrația sa se sprijinea pe date care nu rezistau la un examen serios.

Această obișnuință de a merge la surse îl conducea la citirea autorilor puțin cunoscuți, fiind singurul care îi citează. Văzând cantitatea acestor citări în „Capitalul”, suntem tentați să credem că autorului îi place să-și etaleze știința. Dar nu este așa: „Exercit justiția istorică”, spunea Marx, „acord fiecăruia ceea ce îi revine”. Credea într-adevăr că este necesar să numești autorul care exprimase primul o idee sau care găsisese expresia cea mai exactă, chiar dacă era un autor de mică importanță și puțin cunoscut.

Conștiința sa literară era la fel de severă precum era conștiința sa științifică. Niciodată nu se sprijinea pe un fapt de care nu era absolut sigur; niciodată nu-și permitea să trateze un subiect fără să-l fi studiat temeinic. Nu publica nimic din ceea ce nu era modificat în mai multe reprize, până când găsea forma care îi convenea cel mai bine. Ideea de a publica un studiu insuficient lucrat îi era insuportabilă. A arăta manuscrisele sale înainte de a face ultima corectură era pentru el un martiriu. Acest sentiment era atât de puternic încât ar fi preferat — mi-a spus într-o zi — să-și ardă manuscrisele decât să le lase neterminate.

Metoda sa de lucru îi impunea sarcini pe care cititorii săi puteau cu dificultate să și le imagineze. Astfel, pentru a scrie cele aproximativ douăzeci de pagini din „Capitalul” despre legislația engleză referitoare la protecția muncii, a trebui să citească o întreagă bibliotecă de Cărți albastre³⁰ conținând rapoartele comisiilor de anchetă și a inspectorilor de fabrici din Anglia și Scoția. Le-a citit de la început până la sfârșit, după cum arată numeroasele urme de creion pe care le-a făcut. Le considera documente dintre cele mai importante, dintre cele mai însemnate pentru studierea regimului producției capitaliste și avea

³⁰ Cărți albastre — lucrări de statistică și de informare.

o părere atât de bună despre cei care le redactau, încât se îndoia că s-ar fi putut găsi atunci într-o altă țară din Europa „oameni la fel de competenți, la fel de imparțiali și la fel de intransigenți ca inspectorii de fabrici din Anglia”. Le-a exprimat deschis recunoștința sa în prefața Capitalului.

Marx strângea o documentație considerabilă din aceste Cărți albastre, pe care atâția membri ai Camerei Comunelor și ai Camerei Lorzilor, cărora le erau distribuite, nu le utilizau decât ca ținte în care se trăgea pentru a măsura, prin numărul de pagini pe care glonțul le traversează, forța de percutare a armei. Alții le vindeau la greutate și nu puteau să facă mai bine, pentru că aceasta îi permitea lui Marx să le cumpere ieftin de la un negustor de acte vechi din Long Acre, la care mergea din când în când pentru a se uita prin cărți și hârtii. Profesorul Beesly³¹ a spus într-o zi că Marx este omul care a utilizat cel mai mult anchetele oficiale ale Angliei și le-a făcut cunoscute lumii. Profesorul Beesly ignora fără îndoială că înainte de 1845 Engels deja luase din Cărțile albastre o bogată documentație, de care s-a folosit pentru a scrie cartea sa despre situația claselor muncitoare în Anglia.

II

Pentru a cunoaște și a iubi inima care bătea sub învelișul de savant, trebuia să-l vezi pe Marx în mijlocul familiei sale, când își închidea cărțile și caietele, și, duminică seara, în mijlocul prietenilor săi. Era atunci cel mai agreabil, cel mai spiritual, cel mai vesel companion. Râdea din toată inima, iar ochii săi negri umbriți de sprâncene dese străluceau de bucurie și ironie zeflemitoare de fiecare dată când auzea un cuvânt de spirit sau o replică potrivită.

Era un tată blând, tandru și indulgent. „Copiii trebuie să facă educația părinților lor”, avea obiceiul să spună. Niciodată nu le-a făcut să simtă pe fiicele sale, care îl iubeau enorm, povara autorității paternale. Nu le dădea niciodată ordine, doar le cerea ca o favoare ceea ce dorea de la ele sau le convingea să nu facă ceea ce nu dorea ca ele să facă. Și totuși era ascultat cum puțini tați fuseseră. Fiicele sale vedeau în el un prieten și se comportau cu el ca și cum ar fi fost un tovarăș. Nu îl numeau „Tată”, ci „Maur”, o poreclă care îi fusese dată din cauza tenului său închis și a bărbii și părului său de un negru de abanos. În schimb, încă înainte de 1848, membrii Ligii comuniștilor îl numeau „Tatăl Marx”, deși nici măcar nu împlinise treizeci de ani.

Câteodată se juca timp de ore cu fiicele sale. Acestea își amintesc încă

³¹ Beesly, Edward Spencer (1831–1915) — istoric englez.

bătăliile navale și incendiile de flote întregi de vase de hârtie pe care le confecționa pentru ele și pe care le dădea apoi flăcărilor, spre marea lor încântare, într-o covată.

Duminica, fiicele sale nu-i permiteau să lucreze; era al lor pentru toată ziua. Când era timp frumos, toată familia mergea la plimbare de-a lungul câmpurilor. Se opreau pe drum la un han pentru a bea bere de ghimbir și a mânca pâine și brânză. Atunci când fiicele sale erau încă mici, pentru ca drumul să le pară mai puțin lung, le spunea povești pe care le inventa în timp ce mergeau și cărora le întârzia sau precipita deznodământul în funcție de lungimea drumului care mai rămânea de făcut. Iar micuțele, ascultându-l, uitau de oboseală.

Marx poseda o imaginație poetică de o bogăție incomparabilă; primele sale lucrări literare au fost poezii. Doamna Marx păstra cu grijă aceste opere de tinerețe ale soțului său, însă nu le arăta nimănui. Părinții lui Marx doriseră pentru el o carieră de om de litere și de profesor. Considerau că se înjosea consacrându-se agitației socialiste și ocupându-se de economia politică, știință care nu era deloc apreciată, atunci, în Germania.

Marx promisese fiicelor sale să scrie pentru ele o dramă despre Gracchi³². Din nefericire, nu și-a putut ține cuvântul; ar fi fost interesant de văzut cum cel care era numit „cavalerul luptei de clasă” ar fi descris acest episod tragic și grandios al luptei de clasă în lumea antică. Marx nutrea o mulțime de proiecte pe care nu le-a putut realiza. Își propusese, printre altele, să scrie o logică și o istorie a filozofiei; aceasta din urmă fusese în tinerețe obiectul său favorit de studiu. Ar fi trebuit să trăiască o sută de ani pentru a-și îndeplini planurile sale literare și pentru a da lumii o parte din comorile ascunse în creierul său.

Întreaga viață, soția sa a fost pentru el o tovarășă în adevăratul sens, în sensul complet al cuvântului. S-au cunoscut în copilărie și au crescut împreună. Marx nu avea mai mult de 17 ani atunci când s-au logodit. S-au căsătorit în 1843, după ce au așteptat șapte ani, și nu s-au mai despărțit.

Doamna Marx a murit cu puțin timp înaintea soțului său. Nimeni nu a avut mai mult decât ea sentimentul egalității, deși se născuse și fusese crescută într-o familie de aristocrați germani. Pentru ea, diferențele și clasificările sociale nu existau. În casa și la masa sa primea muncitori în costum de lucru cu aceeași politețe, cu aceeași atenție ca și cum ar fi fost vorba de prinți. Un mare număr de muncitori din toate țările s-au bucurat de amabila sa ospitalitate și sunt convinși că niciunul din ei nu a știut vreodată că cea care

³² Gracchi — frații Gracchus Tiberius Sempronius (162–133 î.e.n.) și Gracchus Caius Sempronius (153–121 î.e.n.), tribuni romani care au încercat să reformeze structura socială romană.

îi primea cu o cordialitate atât de simplă și atât de sinceră descindea, pe linie feminină, din familia ducilor de Argyll și că fratele ei fusese ministru al regelui Prusiei... Părăsise totul pentru a-l urma pe Karl al ei și niciodată, nici în zilele de extremă sărăcie, nu regretase ceea ce făcuse.

Avea un spirit vesel și strălucit. Scrisorile pe care le adresa prietenilor săi, compuse cu ușurință, sunt adevărate mici capodopere și arată un spirit viu și original. Era o sărbătoare să primești o scrisoare de la Doamna Marx. Johann-Philipp Becker³³ a publicat mai multe dintre ele. Heine, necruțătorul satiric, se temea de ironia lui Marx, dar avea o mare admirație pentru inteligența fină și penetrantă a soției sale. În epoca în care familia Marx trăia la Paris, el a fost un oaspete asiduu al casei. Marx avea o atât de înaltă opinie despre inteligența și spiritul critic al soției sale, încât mi-a spus în 1866 că întotdeauna îi arătase manuscrisele sale și dăduse o mare importanță opiniei sale. Ea este cea care recopia manuscrisele soțului ei pentru tipar.

Doamna Marx a avut mulți copii. Trei au murit la vârstă fragedă, în timpul perioadei de privațiuni pe care familia o traversa după revoluția din 1848, atunci când, refugiată la Londra, a locuit în două cămăruțe pe Dean Street, lângă Soho Square. Nu am cunoscut decât cele trei fete. Atunci când am fost introdus pentru prima oară lui Marx, în 1865, cea mai tânără, devenită Doamna Aveling, era un copil fermecător cu caracterul unui băiat. Marx spunea că soția sa îi greșise sexul aducând pe lume o fată. Celelalte două formau contrastul cel mai fermecător și cel mai armonios pe care îl putem admira. Fiica cea mai mare, Doamna Longuet, avea la fel ca tatăl său tenul bronzat care indică sănătatea, ochii întunecați și părul de un negru ca pana corbului. Cea de-a doua fiică, Doamna Lafargue, era blondă și trandafirie, părul său bogat și ondulat avea strălucirea aurului, de parcă în el s-ar fi ascuns soarele la asfințit: semăna cu mama sa.

Familia Marx număra un alt membru important: Domnișoara Helene Demuth. Dintr-o familie de țărani, intrase de foarte tânără, aproape un copil, în serviciul Doamnei Marx cu mult timp înainte de căsătoria acesteia și atunci când stăpâna sa s-a căsătorit, nu a vrut să o părăsească. S-a consacrat familiei Marx cu atâta devotament, încât uita de ea însăși. A însoțit-o pe Doamna Marx și soțul ei în toate călătoriile lor de-a lungul Europei, urmându-i atunci când erau expulzați.

Era geniul bun al casei, știind să se descurce în situațiile cele mai dificile. Datorită spiritului său de ordine și de economie și ingeniozității sale, familiei nu-i lipsea niciodată strictul necesar. Se pricepea la orice: gătea, se ocupa

³³ Becker, Johann Philipp (1809–1886) — socialist german, militant al Internaționalei I; participant la revoluția din 1848-1849 din Germania.

de gospodărie, îmbrăca copiii, croia veșmintele pe care le cosea cu ajutorul Doamnei Marx. Era în același timp administratorul și majordomul casei pe care o conducea. Copiii o iubeau ca pe o mamă, iar ea exercita asupra lor o autoritate maternală, pentru că avea pentru ei o afecțiune cu totul maternală. Doamna Marx o considera pe Helene o prietenă foarte apropiată, iar Marx îi dădea dovadă de o prietenie cu totul particulară: juca șah cu ea și i se întâmpla adeseori să piardă partida.

Dragostea Helenei pentru familia Marx era oarbă: tot ceea ce ei făceau era bine și nu putea fi decât bine. Cine îl critica pe Marx avea de-a face cu ea. Lua sub protecția sa maternală pe oricine era admis în intimitatea familiei. Adoptase, ca să spunem așa, întreaga familie Marx. Domnișoara Helene a trăit mai mult ca Marx și soția sa, transferându-și grija pe care o avusese pentru familia Marx asupra casei lui Engels, pe care îl cunoscuse în tinerețea sa.

De altfel, Engels era de asemenea de-al familiei. Fiicele lui Marx îl numeau al doilea lor tată. Era *alter ego*-ul lui Marx. De mult timp în Germania nu se separă numele lor, pe care istoria le va reuni pentru totdeauna. Marx și Engels au realizat, în secolul nostru, idealul de prietenie pe care l-au descris poezii antichității. Încă din tinerețe, s-au dezvoltat împreună și în mod paralel, au trăit în cea mai intimă comunitate de idei și de sentimente, au participat la aceeași mișcare revoluționară și au lucrat împreună cât au putut rămâne împreună.

Și ar fi dus fără îndoială această activitate comună întreaga lor viață dacă evenimentele nu i-ar fi separat timp de aproape douăzeci de ani. După eșecul revoluției din 1848, Engels a trebuit să meargă la Manchester, în timp ce Marx era obligat să rămână la Londra.

Au continuat în acest timp să aibă o viață intelectuală comună, scriindu-și aproape zilnic ceea ce gândeau despre evenimentele politice și științifice ale zilei, împărtășindu-și lucrările lor. De îndată ce Engels s-a putut elibera, s-a grăbit să părăsească Manchester-ul pentru a veni să se stabilească la Londra, la doar zece minute de casa dragului său Marx. Din 1870 până la moartea prietenului său, nu a trecut o zi în care cei doi să nu se vadă, când la unul, când la altul.

Era o adevărată sărbătoare pentru familia Marx când, din Manchester, Engels le anunța sosirea sa. Se vorbea cu mult timp înainte de vizita sa, iar în ziua venirii sale Marx era atât de nerăbdător, încât nu putea lucra. Cei doi prieteni petreceau noaptea fumând și bând, povestindu-și toate evenimentele survenite de la ultima lor întâlnire.

Marx aprecia părerea lui Engels mai mult decât a oricărui altcuiva: recunoștea în el un om capabil de a fi colaboratorul său. Engels era pentru

el un public întreg. Pentru a-l convinge, pentru a-l câștiga de partea ideilor sale, nicio muncă nu i se părea prea grea. Astfel, l-am văzut parcurgând din nou cărți întregi pentru a găsi faptele de care avea nevoie pentru a modifica părerea lui Engels asupra unui punct secundar, pe care l-am uitat de atunci, în legătură cu cruciada politică și religioasă a Albigenienilor³⁴. Să câștige adeziunea lui Engels era pentru el un triumf.

Era mândru de Engels. Îmi enumera cu satisfacție toate calitățile morale și intelectuale ale prietenului său și m-a condus la Manchester special pentru a-mi face cunoștință.

Era plin de admirație pentru varietatea extraordinară a cunoștințelor științifice ale lui Engels și mereu se temea să nu fie victima unui accident. „Tremur întotdeauna”, îmi spunea, „să nu i se întâmple vreo nenorocire în timpul uneia din acele vânători la care ia parte cu pasiune, galopând de-a lungul câmpurilor și sărind peste toate obstacolele”.

Marx era la fel de bun prieten precum era un soț și un tată bun. Și trebuie să spunem că găsea în soția și fiicele sale, în Helene și Engels, ființe care meritau să fie iubite de un astfel de om.

III

Marx, care începuse prin a fi unul din conducătorii burgheziei radicale, s-a văzut abandonat de îndată ce opoziția sa a fost hotărâtă și tratat ca un inamic de îndată ce a devenit comunist. După ce a fost insultat, calomniat, hărțuit și expulzat din Germania, s-a organizat împotriva lui și împotriva lucrărilor sale conspirația tăcerii. „18 Brumar”, care dovedește că din toți istoricii și oamenii politici ai anului 1848, Marx a fost singurul care a înțeles cauzele și a prevăzut consecințele loviturii de Stat din 2 decembrie 1851³⁵, a rămas

³⁴ Secta religioasă a Albigenienilor era răspândită în sudul Franței, în jurul localității Albi. Papa a proclamat împotriva ei o cruciadă a feudalilor din nordul Franței, războiul care a urmat durând din 1209 până în 1229. Albigenienii, care erau împotriva fastului ceremoniilor catolice și ierarhiei ecleziastice, traduceau sub o formă religioasă protestele populației comerciale și meșteșugărești din orașele din sud împotriva feudalismului. Au câștigat sprijinul nobilimii din sudul Franței, dornică de a-și proteja privilegiile amenințate de feudalii din nord și de a seculariza pământul clerului.

³⁵ Este vorba de lovitura de stat din Franța de la 2 decembrie 1851, săvârșită de Ludovic Bonaparte, care de la 10 decembrie 1848 era președinte al Republicii Franceze: Adunarea legislativă și Consiliul de Stat au fost dizolvate, mulți deputați au fost arestați, în 32 de departamente a fost proclamată starea de război, liderii socialiști și republicani au fost expulzați din Franța. La 14 ianuarie 1852 a fost adoptată noua constituție, potrivit căreia întreaga putere era concentrată în mâinile președintelui; la 2 decembrie 1852, Ludovic Bonaparte a fost proclamat împărat al francezilor sub numele de Napoleon al III-lea.

complet ignorată. Niciun ziar burghez nu a menționat-o, în ciuda caracterului său de actualitate.

„Mizeria filozofiei”, răspuns la „Filozofia mizeriei” a lui Proudhon³⁶, precum și „Critica economiei politice” au avut aceeași soartă. Dar Internaționala și apariția primului volum al „Capitalului” au rupt această conspirație a tăcerii care durase aproape cincisprezece ani. Nu mai era posibil ca Marx să fie ignorat. Internaționala a crescut și a umplut lumea cu ecourile acțiunilor sale. Marx rămânea în planul secund, făcând să acționeze pe alții; totuși, curând a fost descoperit cine era omul din spatele scenei.

În Germania, Partidul social-democrat fusese fondat și devenise curând o forță cu care Bismarck³⁷ flirta înainte de a trece la represiune. Schweitzer³⁸, partizan al lui Lassalle³⁹, publică o serie de articole pe care Marx le aprecia mult și în care făcea cunoscut „Capitalul” publicului muncitoresc. La propunerea lui Johann-Philipp Becker, congresul Internaționalei a adoptat o decizie⁴⁰ atrăgând atenția socialiștilor din toate țările asupra acestei lucrări pe care o numea Biblia clasei muncitoare.

După insurecția din 18 martie 1871, unde se dorea să se vadă mâna Internaționalei, și după înfrângerea Comunei, pe care Consiliul general al Internaționalei a apărât-o împotriva campaniei de calomnii a presei burgheze din toate țările, numele lui Marx a devenit celebru în întreaga lume.

Se recunoștea în el teoreticianul de necombătut al socialismului științific și organizatorul primei mișcări muncitorești internaționale. „Capitalul” a devenit manualul socialiștilor din toate țările: toate ziarele socialiste și muncitorești popularizau teoriile sale, iar în America, în cursul unei mari greve care izbucnise la New York, s-au difuzat pasaje din el sub formă de manifeste pentru a încuraja muncitorii să reziste și pentru a le dovedi că revendicările lor erau juste.

„Capitalul” a fost tradus în principalele limbi ale Europei: în rusă, în franceză și în engleză; s-au publicat extrase în germană, în italiană, în franceză, în spaniolă și în olandeză. Și de fiecare dată când în Europa sau în America

³⁶ Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865) — publicist, sociolog și economist francez, unul dintre întemeietorii anarhismului.

³⁷ Bismarck, Otto von (1815–1898) — om de stat și diplomat al Prusiei și Germaniei, reprezentant al intereselor iunherimii prusiene; dușman al mișcării muncitorești, autorul legii excepționale împotriva socialiștilor (1878).

³⁸ Schweitzer, Johann Baptist von (1834–1875) — redactor-șef al publicației „Social-Demokrat” (1864–1867), lassallean.

³⁹ Lassalle, Ferdinand (1825–1864) — socialist mic-burghez german, întemeietorul lassalleanismului, o variantă a oportunismului în mișcarea muncitorească germană.

⁴⁰ Această rezoluție a fost adoptată la Congresul Internaționalei ținut la Bruxelles în septembrie 1868.

adversarii teoriei lui Marx încercau să-i respingă tezele, economiștii socialiști găseau un răspuns care le închidea gura. Astăzi „Capitalul” a devenit cu adevărat Biblia clasei muncitoare, cum îl numise congresul Internaționaliei.

Însă partea activă pe care Marx o lua la mișcarea socialistă internațională îi lăsa puțin timp pentru lucrările sale științifice. Moartea soției sale și a fiicei sale cele mai mari, Doamna Longuet, au avut de asemenea un efect negativ asupra lucrărilor științifice.

Un atașament profund îl lega strâns pe Marx de soția sa, a cărei frumusețe era bucuria și mândria sa și a cărei blândețe și devotament îi alinase viața sa agitată de revoluționar socialist, în mod necesar expusă greutăților. Boala care a luat-o pe Doamna Marx trebuia să scurteze zilele soțului său. În timpul acestei boli lungi și dureroase, vechile, emoțiile, lipsa aerului și a exercițiului au oboșit spiritul și trupul lui Marx. A contractat o bronșită care l-a răpus.

Doamna Marx a murit pe 2 decembrie 1881, comunistă și materialistă, așa cum trăise întotdeauna. Nu îi era teamă de moarte. Atunci când a simțit că sfârșitul se apropie, a spus: „Karl, forțele mele sunt frânte”.

Au fost ultimele ei cuvinte inteligibile. A fost înmormântată, pe 5 decembrie, în cimitirul Highgate, în secțiunea de „reprobați” (unconsecrated ground, în pământ profan). Nu s-au anunțat funeraliile: era conform obișnuinței vieții ei și a lui Marx... Doar câțiva prieteni intimi au însoțit-o la locul ultimei sale odihne... Înainte de a se despărți, Engels a pronunțat un discurs la mormântul ei.

Din acel moment, viața lui Marx nu a mai fost decât o suită de suferințe fizice și morale pe care le-a suportat cu stoicism și care s-au agravat și mai mult atunci când, un an mai târziu, fiica sa cea mai mare, Doamna Longuet, a murit subit. A fost distrus și nu și-a mai revenit.

A murit așezat la masa de lucru, pe 14 martie 1883, în cel de-al 64-lea an al său.

